

Mgr Justyna Jastrzębska, <https://orcid.org/0000-0001-6889-4141>
Instytut Psychologii, WFCH
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Internet jako miejsce nawiązywania relacji interpersonalnych.

Grupy społeczne w obszarze cyberprzestrzeni

The Internet as a place for establishing interpersonal relations.

Social groups in cyberspace

doi: 10.34766/fetr.v42i2.277

Abstrakt: Internet jest nieodłącznym elementem życia współczesnego człowieka. Szerokie spektrum możliwości jego wykorzystania sprawia, że towarzyszy ludziom niemal w każdym obszarze ich funkcjonowania – począwszy od komunikacji, poprzez edukację, pracę, aż do rozrywki. Internet składa się ze zróżnicowanych środowisk o różnorodnym zastosowaniu. Jedną z najważniejszych jego właściwości jest społeczny wymiar sieci. Internet pozwala na nawiązywanie i podtrzymywanie relacji interpersonalnych, które mogą przyjmować różnorodne formy. Strony internetowe, poczta elektroniczna, fora i grupy dyskusyjne są składowymi sieci, które umożliwiają wymianę informacji i komunikację. Problematyka relacji interpersonalnych jest przedmiotem zainteresowania psychologów z kilku względów. Różnice w formie kontaktu, możliwość eksperymentowania z internetową tożsamością, rodzaje i dynamika grup to niektóre z determinantów relacji z innymi użytkownikami sieci. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie zagadnień komunikacji w Internecie, możliwości jakie daje ten środek przekazu, tworzenia własnej tożsamości przez użytkowników oraz procesów, które obserwowalne są w grupach (np. konformizm społeczny, efekt polaryzacji). Przestrzeń internetowa jest miejscem nieustannych zmian, które oddziałują na funkcjonowanie człowieka, dlatego ważne jest poszerzanie wiedzy w tym zakresie.

Słowa kluczowe: Internet, relacje interpersonalne, społeczeństwo sieci, grupy internetowe

Abstract: The Internet is an inherent element of today's life. The Internet's wide range of practical application makes it indispensable in almost every area of human activity: from communication and education to work and entertainment. The Internet consists of diverse environments with various uses. One of its most important properties is its social dimension. The Internet allows for establishing and maintaining interpersonal relationships that can take various forms. Websites, e-mail, forums, and discussion groups are components of networks that enable information exchange and communication. Such interpersonal relations are interesting to psychologists for several reasons. Differences in the form of contact, the ability to experiment with online identity, types, and dynamics of groups are some of the determinants of relationships with other network users. This article aims to present the issues of communication on the Internet, the possibilities offered by this medium, the issues of creating the user's own identity, and processes that are observable in groups (e.g. social conformism, polarization effect). Internet space is a place of constant changes that affect human functioning, which is why it is important to expand knowledge in this area.

Keywords: Internet, interpersonal relations, network society, internet groups

Wprowadzenie

W ciągu ostatnich lat Internet stał się nieodłącznym elementem życia ludzkiego. Sieć, stworzona w latach 60. XX wieku na potrzeby wojska, rozrosła się na niewyobrażalną skalę, stanowiąc w obecnych czasach podstawowe miejsce komunikacji (Ryan, 2010). Internet – oprócz zachowania swoich pierwotnych funkcji, takich jak umożliwienie nieograniczonego dostępu do informacji i ich wymiany – stał się również miejscem spotkań, nawiązywania relacji towarzyskich, tworzenia się grup społecznych (Weiser, 2010). Wielu badaczy podziela pogląd, że to właśnie ta społeczna funkcja sieci internetowej jest obecnie dominującą (por. Young, 2000). Wallace (2005) wskazuje, że „eksplozja internetowa” nastąpiła w tak krótkim czasie, iż zabrakło danych identyfikujących wpływ tego narzędzia komunikacji na funkcjonowanie człowieka. Autorka podkreśla, że korzystanie z sieci internetowej kształtuje percepcje i zachowanie człowieka. Obszar Internetu również ulega zmianie w rezultacie działań jednostek z niego korzystających. Według Juszczyka (2011) komunikacja w sieci jest tak różna od dotychczasowych form komunikacji, iż wraz z jej rozpowszechnieniem powstają nowe płaszczyzny relacji międzyludzkich.

Internet określanany jest jako twór niejednorodny, złożony z wielu elementów (Abbate, 2000). W literaturze wyraźnie wskazywane jest istnienie czterech specyficznych „środków” w przestrzeni internetowej, tj. (1) World Wide Web, (2) poczta elektroniczna, (3) fora i czaty internetowe, (4) rzeczywistość wirtualna (por. Wallace, 2005; Pesce, 2017). Poniżej scharakteryzowane zostało każde z tych środowisk z uwzględnieniem ich społecznej funkcji.

World Wide Web czyli tzw. sieć globalna, zawiera informacje z niemal każdej dziedziny życia, do których dostęp mają użytkownicy Internetu (np. wydarzenia ze świata, hasła encyklopedyczne, wiedza naukowa itp.), ale również mogą ją tworzyć poprzez własne domeny (Smart, Shadbolt, 2018). Strony internetowe mogą być więc źródłem pozyskiwania potrzebnych informacji jak i miejscem poszukiwania odbiorców własnego przekazu. W literaturze zwraca się uwagę na szerokie możliwości wykorzystywania tego środowiska oraz istniejące liczne zagrożenia, związane głównie z ograniczoną kontrolą nad udostępnianymi informacjami. Wskazuje się, że jest to jeden z najbardziej rozbudowanych obszarów cyberprzestrzeni.

Poczta elektroniczna (inaczej *e-mail*) jest powszechnie stosowanym narzędziem komunikacji wykorzystywanym przez użytkowników indywidualnych oraz firmy, uczelnie, organizacje, itp. (Wallace, 2005). Popularność platform do mailingu związana jest z charakterem usług, które oferują – zwykle bezpłatnie, natychmiastowy przekaz informacji do dowolnego miejsca na świecie. Maile mogą być kierowane do wybranego, jednego bądź wielu, użytkowników.

Fora dyskusyjne są obszarem, w którym internauci mogą podjąć dowolny temat, publikując swoją wypowiedź i umożliwiając tym samym zabranie głosu innym

użytkownikom (Holtz, Kronberger, Wagner, 2012). To internetowe środowisko określane jest jako asynchroniczne, co oznacza, że w dowolnym momencie możliwe jest zamieszczenie swojej wypowiedzi, zaś same dyskusje mogą się toczyć przez długi okres czasu (Wallace, 2005). Grupy dyskusyjne również mogą mieć charakter asynchroniczny, różnią się jednak od forów bardziej uporządkowanym schematem działania, np. podziałem ze względu na tematykę poruszaną w danej grupie. Do grup należy zwykle mniejsza liczba uczestników, mających ze sobą częstszy kontakt niż na forach, które są dostępne dla wszystkich internautów. W polskojęzycznym środowisku internetowym fora i grupy dyskusyjne są często ze sobą utożsamiane, jednak na stronach anglojęzycznych widoczne jest to rozróżnienie. Ze względu na nieprecyzowany charakter forów, często zaobserwować można zjawisko tzw. *flame war*, oznaczające żywiołową dyskusję, która w pewnym momencie staje się złośliwa, wulgarna itp. (Wallace, 2005).

Rzeczywistość wirtualna związana jest głównie ze środowiskiem graczy skupionych w przestrzeni sieci internetowej (O'Connor, Longman, White, Obst, 2015). Korzystają oni z istniejących platform, czasem rozwijając je. Oprócz funkcji rozrywkowej strony takie umożliwiają również komunikację między użytkownikami oraz tworzenie grup. Środowisko rzeczywistości wirtualnej jest jednym z najszybciej rozwijających się w przestrzeni Internetu.

Komunikacja internetowa oparta jest w dużym stopniu na języku pisanim (Grzenia, 2007). W ostatnich latach coraz większą popularność zyskują multimedia (zdjęcia, nagrania głosowe, animacje, krótkie nagrania filmowe) jako element komunikacji między użytkownikami sieci. Forma języka, którym posługujemy się w relacjach interpersonalnych zależy od charakteru tej relacji, jej kontekstu, stopnia znajomości rozmówcy itp. Podobnie, w Internecie formy komunikacji reprezentowane przez daną osobę mogą się zmieniać, w zależności od kontekstu sytuacyjnego. W środowisku internautów funkcjonuje wiele skrótów językowych, często specyficznych dla konkretnych grup. Zjawisko to określane jest w literaturze jako ekonomiczne wykorzystanie języka (Wallace, 2005). Oprócz oszczędności czasu, skróty te pełnią funkcję społeczną – są zrozumiałe dla określonej grupy odbiorców, co może prowadzić do zacieśnienia relacji między nimi i zwiększonego poczucia wzajemnego zrozumienia. Część badaczy wskazuje, iż sieć internetową można traktować jako medium, które służy uzupełnieniu tradycyjnych form komunikacji, np. kontaktu bezpośredniego, rozmów telefonicznych (Juszczak, 2011).

1. Doświadczenia społeczne i relacje interpersonalne w świecie wirtualnym

Poznanie specyfiki komunikacji między użytkownikami Internetu i formy ich relacji są determinowane zrozumieniem, w jaki sposób sieć internetowa kształtuje współczesny świat. Wallace (2005) odnosi się do popularnego określenia sieci internetowej jako „globalnej wioski”, wskazując, że jedynie częściowo jest ono poprawne: „Internet jest raczej ogromnym

zbiorem enklaw, w których ludzie o podobnych zainteresowaniach wymieniają się informacjami, razem pracują, opowiadają sobie dowcipy, dyskutują o polityce, pomagają sobie lub grają w różne gry. Geografia może mieć tylko niewielki wpływ na to, jak formują się te enklawy, czynnikiem decydującym jest zaś cel, w jakim one powstają, i to właśnie najbardziej oddziałuje na nasze zachowanie” (tamże, s. 17-18). To właśnie te grupy społeczne – określane przez autorkę „enklawami” – wydają się być uniwersalnym elementem, tworem użytkowników Internetu, poprzez który realizowana jest jego społeczna funkcja.

Badacze zajmujący się zagadnieniem korzystania z Internetu, „bycia w sieci”, podkreślają, że zachowanie to wiąże się z szerokim spektrum doświadczeń, które mogą być zarówno pozytywne jak i negatywne (por. Wallace, 2005; Holtz, Kronberger, Wagner, 2012). Umożliwiając realizację własnych zainteresowań, korzystanie z sieci niesie za sobą różnorodne wyzwania (Gursztyn, 2015). Jak wskazuje autorka, dotyczy to szczególnie osób młodych, przez których Internet oceniany jest zwykle jako bezpieczne narzędzie do kształtowania tożsamości, nawiązywania kontaktów, poszukiwania rozwiązań problemów. Zajęcka (2012) wskazuje, że u części młodzieży korzystającej z Internetu obserwowalny jest wzrost wiedzy na temat pozytywnych form zachowań oraz stylu życia. Dla niektórych osób łatwiejsze okazuje się nawiązanie kontaktu za pośrednictwem sieci, niż w rzeczywistym życiu. Istnieją pewne charakterystyki kontaktu podejmowanego z użyciem sieci internetowej, które mogą determinować jego charakter i przebieg. Jedną z nich jest anonimowość użytkowników – obserwowalna szczególnie na forach internetowych (Christopherson, 2007). Problem nadzoru nad treściami poruszonymi w rozmowach jest kolejną cechą kontaktu internetowego. Niektóre grupy i fora korzystają ze specjalnie powołanych do tego celu osób, które moderują przebieg rozmów i pojawiających się treści. Istnieje możliwość usunięcia z danej grupy osób, które zachowują się w sposób odstający od przyjętych norm. Do pozytywnych doświadczeń związanych z korzystaniem z Internetu należy: możliwość poznania nowych osób, uzyskanie pomocy, możliwość wsparcia innych (DiMaggio, Hargittai, Neuman, Robinson, 2001). Z kolei jako zdarzenia negatywne wymieniane są: m.in. agresja ze strony innych użytkowników, uszczypliwe uwagi, próby zaszkodzenia lub zdobycia osobistych informacji (Kiriakidis, Kavoura, 2010). Badania przeprowadzone w środowisku polskich nastolatków wskazują, że niemal połowa osób w tym wieku doświadcza w Internecie zachowań spełniających kryteria mowy nienawiści (ang. *hate speech*) oraz hejtu m.in. obraźliwych komentarzy, osobistych uwag, w tym również o charakterze seksualnym (Włodarczyk, 2014). Są to poważne zagrożenia, mogące mieć negatywny wpływ w obszarze funkcjonowania psychicznego i społecznego młodych ludzi, których system wartości oraz obraz siebie nie jest jeszcze w pełni ukształtowany (Opiełak, Nadulska, Piotrkowicz, Szeszko, 2013).

2. Problematyka tożsamości w przestrzeni cyfrowej

Anonimowość użytkowników sieci internetowej oraz brak szczegółowo wytyczonych ram kontaktu i granic społecznych umożliwiły powstanie środowiska internetowego mogącego służyć eksperymentowaniu z własną tożsamością. Obserwowalne w przestrzeni internetowej procesy związane z kreowaniem własnego wizerunku i utrzymywaniem go różnią się od działań podejmowanych w świecie realnym (Wallace, 2005). Odmienne są mechanizmy tworzenia własnego obrazu oraz formy i narzędzia do tego wykorzystywane. Tożsamość wirtualna jest szczególnie ważna dla młodych osób, dla których korzystanie z sieci internetowej – z którą oswajali się od najmłodszych lat – stanowi substytut życia społecznego w „realu” (Zajęcka, 2012). Pod względem możliwości kreowania własnej tożsamości, Internet jest obszarem cechującym się większą elastycznością i otwartością niż realne życie (tamże). Zdarza się, że znajomość rozpoczęta za pośrednictwem sieci internetowej jest przenoszona do życia realnego. Jest tak najczęściej w przypadku portali randkowych, rzadziej grup zainteresowań, forów oraz szeroko pojętych *social media*. W sytuacji, gdy do takiego rzeczywistego spotkania nie dojdzie, tożsamość cyfrowa jest jedyną, jaką dany użytkownik dysponuje.

Korzystanie z sieci internetowej umożliwia tworzenie różnorodnych tożsamości i przyjmowania określonych ról społecznych (Wallace, 2005). Płeć, wiek, miejsce zamieszkania to niektóre z wielu informacji, które są modyfikowane w celu zmienienia wirtualnej tożsamości (Buckingham, 2007). O tym jak istotna jest dla odbiorcy informacja o płci rozmówcy świadczy występowanie tzw. zjawiska *MorFingu*¹. Polega ono na konieczności podania informacji o swojej płci podczas rejestrowania się w domenach internetowych. Zdarza się, że osoby, które wybiorą neutralne określenia są proszone przez innych uczestników o doprecyzowanie odpowiedzi (Wallace, 2005). Istotne często jest również miejsce zamieszkania oraz narodowość danej osoby. Wytlumaczeniem tego zjawiska może być tzw. *efekt pierwszeństwa*. Jest on istotny w kontekście tworzenia relacji interpersonalnych w sieci. Informacja, dotycząca danej osoby, którą uzyskamy jako jedną z pierwszych, będzie determinować jej postrzeganie w przyszłości (Kahneman, 2012). Umożliwia to realizowanie tzw. *oszczędności poznawczej*, dzięki stworzeniu obrazu danego człowieka na podstawie niewielkiego zakresu dostępnych informacji. Możliwe, że informacje takie jak wiek, płeć czy narodowość są podstawowymi elementami służącymi do identyfikacji i klasyfikacji rozmówcy w Internecie. Jak wskazuje Wallace (2005) pierwsze wrażenie jest ważne, ponieważ „z niechęcią odnosimy się do pomysłu, by zweryfikować wrażenia, jakie uformowaliśmy sobie na temat innych [...]. Pierwsze wrażenie jest takie

¹ Nazwa zjawiska pochodzi od angielskiego określenia *Male or Female* (w skrócie MorF) oznaczającego *Kobieta czy mężczyzna?* (Wallace, 2005).

ważne, gdyż to ono powoduje, że ludzka niechęć do przyznawania się do błędów oraz pragnienie posługiwania się raz przyklejonymi etykietkami prowadzi do tendencji potwierdzania (*confirmation bias*). Nie tylko ignorujemy dowody, które mogą stać w sprzeczności z naszymi początkowymi wrażeniami, lecz też szukamy informacji je potwierdzających” (tamże, s. 39).

Budowanie wizerunku w czasie konwersacji internetowej różni się od informacji i zachowań ujawnianych w życiu codziennym. Na podstawie przeprowadzonych badań Fuller (1996) doszedł do wniosku, iż prezentowane w Internecie zachowania mogą nasuwać przypuszczenie, że ludzie preferują prezentowanie siebie jako bardziej zdystansowanych, rozsądnych, charakteryzujących się analitycznym podejściem, mniej uczuciowych i zorientowanych na innych. Problem określenia własnej tożsamości jest szczególnie widoczny u osób w wieku nastoletnim. Stald (2008) wskazuje, że u młodych ludzi tożsamość i postrzeganie siebie jest zmienne, ulega częstym i znaczącym przekształceniom. Jednocześnie niezwykle istotne jest dla nich ukazanie siebie w korzystnym świetle. Internet jest traktowany jako narzędzie do radzenia sobie z tempem przepływu informacji w grupach społecznych do których przynależą oraz rozwijania i modyfikowania relacji z innymi.

W literaturze wskazuje się na istnienie pewnych zagrożeń związanych z określaniem i tworzeniem własnej tożsamości w świecie internetowym. W sytuacji, gdy nie ma wyraźnie określonych granic między życiem realnym i wirtualnym, zaś przyjęte role mieszają się, może pojawić się problem ich rozgraniczenia dla danej osoby (Wallace, 2005). Z kolei iluzja, która była dotychczas akceptowana przez odbiorców może przekształcić się w celowe oszustwo.

3. Grupy społeczne w przestrzeni internetowej

Internet jest miejscem powstawania i funkcjonowania różnorodnych grup zrzeszających jego użytkowników. W literaturze nie ma jednej, powszechnie przyjętej definicji wirtualnej grupy społecznej. Przyjmuje się zwykle, iż stanowi ją zbiór dwojga lub więcej osób, które za pośrednictwem sieci internetowej komunikują się i poprzez wzajemne interakcje wpływają na siebie (por. Wallace, 2005). Do niektórych istniejących w sieci grup należą osoby, które znają się w życiu realnym. Internet stanowi wtedy narzędzie do kontynuowania kontaktu między realnymi spotkaniami. Mogą to być np. grupy robocze, do których należą pracownicy danej firmy, spotykający się zdalnie w celu wykonania określonych zadań. Inny rodzaj grupy stanowią osoby, które znają się wyłącznie na płaszczyźnie wirtualnej, do których spotkań w świecie rzeczywistym nie dochodzi.

Wobec wielości możliwych wyborów i zwykle krótkotrwałości internetowych znajomości, istotnym zagadnieniem są determinanty formowania się spójnych grup, istniejących przez dłuższy czas, w obrębie których użytkowników łączą pewne więzi. Jako

elementy prowadzące do pogłębienia relacji interpersonalnych w Internecie wskazuje się: poczucie przynależności do grupy, regularne „spotkania” i dyskusje, możliwość poruszania osobistych tematów, wspólne zainteresowania (np. w grupach tematycznych), zbliżony obszar pracy zawodowej (np. nauczyciele, bibliotekarze, pisarze) (por. Korenman, Wyatt, 1996; Wallace, 2005).

W funkcjonujących społecznościach internetowych możliwa jest obserwacja niektórych zjawisk charakterystycznych dla procesu grupowego (Wallace, 2005). Jednym z najczęściej występujących jest konformizm społeczny. Według prekursora badań nad tym zjawiskiem, Solomona Ascha, skłonność do podporządkowywania się grupie leży głęboko w ludzkiej naturze (Levine, 1999). Rezultaty badań eksperymentalnych prowadzonych przez tego autora doprowadziły do wysnucia wniosków, że tendencja do zachowań konformistycznych jednostki wobec grupy jest silna nawet w sytuacjach, gdy zachowanie badanych nie wiązało się z uzyskaniem nagrody bądź narażeniem na karę (Wallace, 2005). Osoby poddawane eksperymentom były skłonne do negowania własnych obserwacji poznawczych, aby podporządkować się grupie. Konformizm w sieci może być obserwowalny za pośrednictwem szerokiego spektrum zachowań internautów. Niektórzy autorzy wskazują, że chociażby zbliżony styl pisania wiadomości e-mailowych lub podobne odpowiedzi na zadawane pytania mogą być związane z występowaniem tego zjawiska (por. Wallace, 2005; Rosander, Eriksson, 2012).

Innym zjawiskiem, obserwowanym w obrębie grup społecznych w sieci, jest efekt polaryzacji. Wskazuje się, że jest on związany z widocznymi w czasie dyskusji podziałami grupy, zwykle na dwa obozy. Badania dowodzą, że nawet w sytuacji, gdy osoba biorąca udział w rozmowie początkowo prezentuje poglądy umiarkowane, pod wpływem stanowiska grupy, zmienia zdanie kierując się nawet do twierdzeń posiadających skrajny charakter (por. Wallace, 2005; Carter, Broncano-Berrocal, 2019). W miarę zapoznawania się z tematem i zdaniem innych użytkowników, przychyła się do jednego z odmiennych stanowisk. Niektórzy autorzy wskazują, że polaryzacja zachodząca w grupach internetowych może być związana z tzw. *przesunięciem ryzyka* (ang. *risky shift*) (Wallace, 2005). Wiąże się ono z popularnym w społeczeństwie założeniem, że podczas podejmowania decyzji grupy będą charakteryzować się m.in. większą ostrożnością, obiektywnością i logicznym podejściem (Myers, 2012). Możliwe jest również, że w sieci łatwiejsze jest znalezienie „sprzymierzeńców”, dzielących poglądy na określone tematy.

Przestrzeń internetowa jest miejscem dynamicznych zmian, zachodzących niezwykle szybko. Możliwe, że w przyszłości wykształcą się kolejne środowiska skupiające internautów, umożliwiając nawiązywanie komunikacji z wykorzystaniem nowych narzędzi i tworzenie relacji interpersonalnych w innej formie, niż znane obecnie. Z tego powodu niezwykle istotne jest pogłębianie wiedzy z zakresie tej tematyki i identyfikowanie wpływu korzystania z sieci na życie człowieka.

Bibliografia:

- Abbate, J. (2000). *Inventing the internet*, MIT Press.
- Buckingham, D. (2007). *Youth, identity, and digital media*, MIT Press.
- Christopherson, K.M. (2007). The positive and negative implications of anonymity in Internet social interactions: "On the Internet, Nobody Knows You're a Dog", *Computers in Human Behavior*, 23 (6), 3038-3056.
- Fuller, R. (1996). Human-computer-human interaction: How computers affect interpersonal communication, (in:) D.L Day, D.K. Kovacs (ed.), *Computers, Communication & Mental Models*, 11-14, Padstow: CRC Press.
- Grzenia, J. (2007). *Komunikacja językowa w Internecie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gursztyn, J. (2015). *Internet w życiu młodych ludzi – zarys wybranych zagrożeń*. Pobrane z: https://www.ore.edu.pl/attachments/article/6244/Internet%20w%20zyciu%20młodych%20ludzi_J.Gursztyn.pdf. pobrano 15.05.2020.
- Holtz, P., Kronberger, N., & Wagner, W. (2012). Analyzing internet forums: A practical guide, *Journal of Media Psychology*, 24(2), 55-66.
- Juszczyk, S. (2011). Internet – współczesne medium komunikacji społecznej, *Edukacja i Dialog*, 5(6), 42.
- Kahneman, D. (2012). *Pułapki myślenia*, Poznań: Media Rodzina.
- Korenman, J., & Wyatt, N. (1996). Group dynamics in an e-mail forum, (in:) S.C. Herring (ed.), *Computer-mediated communication: Linguistic, social, and cross-cultural perspectives*, 225-242, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Levine, J.M. (1999). Solomon Asch's legacy for group research. *Personality and Social Psychology Review*, 3(4), 358-364.
- Myers, D.G. (2012). *Exploring social psychology*, New York: McGraw-Hill.
- Opielak, G., Nadulska, A., Piotrkowicz, J., Szeszko, Ł. (2013). Komputer i Internet w życiu młodzieży szkolnej, *Człowiek i Zdrowie*, 7 (4), 3-7.
- Pesce, M. (2017). The Web-Wide World. In *Proceedings of the 26th International Conference on World Wide Web*. Republic and Canton of Geneva, Switzerland.
- Rosander, M., & Eriksson, O. (2012). Conformity on the Internet, The role of task difficulty and gender differences, *Computers in Human Behavior*, 28 (5), 1587-1595.
- Ryan, J. (2010). *A History of the Internet and the Digital Future*, Reaktion Books.
- Smart, P.R., & Shadbolt, N. (2018). *The world wide web*, Pobrane z: https://eprints.soton.ac.uk/379968/1/Applied_Epistemologyv11.pdf pobrano 15.05.2020.
- Stald, G. (2008). *Mobile identity: Youth, identity, and mobile communication media*, MacArthur Foundation Digital Media and Learning Initiative.

- Wallace, P. M. (2005). *Psychologia internetu*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Weiser, E.B. (2001). The functions of Internet use and their social and psychological consequences, *CyberPsychology & Behavior*, 4 (6), 723-743.
- Włodarczyk, J. (2014). Mowa nienawiści w Internecie w doświadczeniu polskiej młodzieży, *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka*, 13 (2), 122-158.
- Young, R. M. (2000). *The Role of the Internet in the theory and practice of human relations*, pobrane za: http://www.psychanalysis-and-therapy.com/human_nature/papers/pap130.doc (pobano 4.04.2020).
- Zajęcka, B. (2012). Internet–przyjaciół czy wróg współczesnej młodzieży? *Pedagogika*, 21, 213-224.